

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

VÜSALƏ ƏBÜLFƏZ QIZI BABAYEVA

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN AMERİKAN VARIANTININ
FONETİK VƏ FONOLOJİ SƏCİYYƏSİ

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2015

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Qələmşah Nuru oğlu Heybətov

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
İngilis dili və onun tədrisi metodikası kafedrası

Müdafiə_25/12_2015-cı il saat _____-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

IŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqatın aktualığı. Bu gün əksər dilçilər müasir ingilis dilinin ameri-kan variantının Britaniya variantından uzaqlaşaraq ayrıca bir “dil” kimi formalaşmaqda olduğunu birmənalı şəkildə qeyd edirlər.¹ Bu uzaqlaşma dilin fonoloji, morfoloji, leksik, sintaktik səviyyələrində müşahidə olunsa da, fonoloji səviyyədə daha aydın nəzərə çarpır. Tədqiqat işinin aktualığı, ilk növbədə, dilçilikdə variativliyin daha dərindən araşdırılmasına olan zərurət, habelə ingilis dilinin variantları arasındakı (amerikan və Britaniya variantları) fonetik və fonoloji xüsusiyyətlərin öyrənilməsilə şərtlənmişdir.

Məlumdur ki, müasir linqvistik tədqiqatlarda bəzi alimlər dilin tədqiqinə F.de Sössürün ikili (dixotomik) - dil-nitq (danışiq – V.B.) qarşılaşmasını tətbiq edirlər. Lakin tədqiqatlar ikili yanaşmanın dilin sistem və struktur xüsusiyyətlərini tam açma bilmədiyini göstərir. Buna görə də son tədqiqat-larda L.V.Şerbanın üçlü (ternar) qarşılaşma prinsipi daha geniş yer alır.

Üçlü yanaşmada sistem kimi götürülən dil norma və konkret reallaşmaların təzahürü olan danışığa qarşı qoyulur. Danışıq səviyyəsində söhbət səslərdən (fon), norma səviyyəsində variantlardan (allofon), sistem səviyyəsində isə fonemlərdən gedir. F.Veysəlliyə görə, danışiq dilin fonetik strukturunun öyrənilməsində əsas obyektidir, buna görə də dilin bütün daxili qanunauyğunluqları danışiqda müşahidə olunmalı və ümumiləşdirilməlidir: “...*elə hadisələr var ki, onlar dilin fonoloji sisteminə aid deyil, sırf fonetik xarakter daşıyır, lakin o hadisələrsiz fonologiya keçinə bilməz*”.² E.Koseriu da danışiq aktı-norma-sistem qarşılaşmasına söykənən üçlü yanaşmanı elmi dəlillərlə əsaslandırır. Normanın sistemdən kiçik olduğunu göstərən müəllif “normaya sistemdəki imkanların reallaşması” kimi baxır.³

F.Veysəlli də dildə üç səviyyəni –“*funksional sistem səviyyəsi, norma səviyyəsi və konkret danışiq aktı səviyyəsi*”⁴ – fərqləndirir. Müəllifə görə, xüsusi vahidləri olan hər üç səviyyənin vahidləri dialektik vəhdət təşkil

¹ D.Abercrombi. Elements of General Phonetics. Oxford University Press, 1967, s. 187.

² F.Yadigar (Veysəlli). Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993, s. 103.

³ E.Koseriu. Ümumi dilçiliyə giriş. (Alman dilindən tərcümənin, giriş məqalənin və qeydlərin müəllifi fil.e.d., prof. F.Veysəllidir). Bakı: Mütərcim, 2006, s. 6.

⁴ Ф.Я.Вейсалов (Вейсалли). Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы): Автореф. дис. ...докт. филол. наук. Л.: 1980, с. 8.

edirlər: “...konkret danışığ aktı bu hierarxiyada ən aşağı səviyyədir və səslərlə (fonlarla) təmsil olunur. Bu səviyyə “təkcə” kimi çıxış edir. Norma səviyyəsinin vahidi variantlar bu hierarxiyada “xüsusi” kimi, funksional sistemin vahidi olan fonemlər isə “ümumi” kimi çıxış edir”.¹ Üçlü qarşılaşmanı aşağıdakı kimi vermək olar:

<i>danışığ</i>	<i>norma</i>	<i>sistem</i>
“t” “t̄”	/ <u>t</u> /	/t/
“t̄”, “t̄̄”, “t̄̄̄”, “t̄̄̄̄”	/ <u>t̄</u> /, / <u>t̄̄</u> /, / <u>t̄̄̄</u> /	/p/, /k/, /s/

səs eksponentləri (fonlar) variantlar və ya allofonlar fonemlər²

Dünyanın iqtisadi cəhətdən qüdrətli dövləti ABŞ-ın dili ümumi şəkildə ingilis dili adlansa da, onda müşahidə olunan fərqlilikləri üçlü yanaşma prinsipinin tətbiq etməklə sistemli şəkildə öyrənmək, inkişaf perspektivini müəyyənləşdirmək və linqvistik əsaslara söykənən proqnozların hazırlanması işin aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektı amerikan canlı danışığ dilidir. İngilis dilinin amerikan və Britaniya variantlarının tədqiqat obyektı kimi seçilməsi onların informativ aspektdən yetərincə öyrənilməməsi, həm də həmin variantların xüsusi çəkisi və Respublikamızla sıx əlaqəsindən irəli gəlir.

Tədqiqat predmeti dil materialının eksperimental-fonetik tədqiqindən əldə edilmiş nəticələri ümumiləşdirməkdən ibarətdir. Tele və radio verilişlərdən seçilmiş parçalar kompüter proqramı - “Praat” vasitəsilə təhlil olunur və həmin variantın fonetik əlamətləri və fonoloji xüsusiyyətləri öyrənilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada R.Kvirk, A.Gimson, D.Kristal, P.Rouç və b. dilçilərin söylədiyi fikir və mülahizələr əsas götürülərək ingilis dilinin amerikan variantında gedən fonetik və fonoloji proseslərin ilk dəfə sistemli şəkildə öyrənilməsi və amerikan variantının səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün konkret dil materialının eksperimental yolla tədqiqi onun elmi yeniliyi kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. İşin nəzəri əhəmiyyəti ingilis dilinin fonoloji sistemi haqqında biliklərin dərinləşdirmək, müqayisə olunan variantların ümumi və səciyyəvi xüsusiyyətlərini üzə çıxartmaqdan ibarətdir.

¹ Ф.Я.Вейсалов (Вейсалли). Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы): Автореф. дис. ...докт. филол. наук. Л.: 1980, с. 8.

² F.Veysəlli. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Mütərcim, 2011, s. 220.

Tədqiqatın nəticələrindən mühazirə mətnlərinin, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Dil materialının eksperimental-fonetik təhlilindən alınan nəticələr praktik məqsədlər üçün istifadə edilə bilər. Tədqiqatın nəticələri amerikan variantının gələcəylə bağlı konkret proqram işləyib hazırlamağa, ölkəmizdə xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilini tədrisində real dil situasiyasını qiymətləndirməyə kömək edəcəkdir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Bu xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması, habelə onların linqvistik və qeyri-linqvistik amillərdən asılı olmasının öyrənilməsi tədqiqat işinin əsas məqsədidir. Bu tədqiqat işində ingilis dilinin amerikan variantının nə dərəcədə uzaqlaşaraq ayrıca bir “dil” şəklində formalaşmasını konkret faktlarla sübut etmək məqsədi qarşıya qoyulur. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı *vəzifələr* həyata keçirilmişdir:

-müasir germanistikada ingilis dilinin amerikan variantı ilə bağlı mövcud nəzəri biliklər təhlil etmək;

-amerikan variantının morfoloji, leksik, morfoloji, sintaktik, xüsusilə də fonetik-fonoloji səviyyələrdə səciyyəvi xüsusiyyətlərini təhlil etmək;

-saitlər yarım sistemindəki fərqləri araşdırmaq və onların qarşılıqlı müqayisəsi əsasında konkret nəticə çıxarmaq;

-samitlər yarım sistemindəki fərqləri tədqiq etmək və onların akustik-artikulyator təsvirindən alınan nəticələrin şərhini vermək;

-akustik-artikulyator fərqlərin linqvistik səbəblərini müəyyən etmək;

Dissertasiyada müdafiəyə təqdim olunan müddəalar bunlardır:

-beynəlxalq ünsiyyət vasitəsinə çevrilmiş ingilis dili sosial, mədəni, siyasi və hərbi amillərin təsiri altında tədricən parçalanmağa doğru gedir;

-bu gün amerikan ingiliscəsinin Britaniya ingiliscəsindən ayrılması danışıq səviyyəsində daha qabarıq nəzərə çarpır;

-ciddi uzaqlaşmalar dilin bütün səviyyələrində müşahidə olunsa da, fonetik və fonoloji səviyyədə də uzaqlaşmanın nəinki işartıları, hətta onun tam şəkildə başqalaşması müşahidə olunmaqdadır;

-eksperimental-fonetik tədqiqat bu uzaqlaşmanın fonetik və fonoloji cəhətlərini göstərməyə yönəlib.

Tədqiqatın metodu. Dil materialının təhlilində müasir eksperimental-fonetik metodlardan istifadə olunmuşdur. Dil materialı “Praat” proqramında təhlil edilərək akustik göstəriciləri üzə çıxarılmış, alınan nəticələr müqayisəli təhlil cəlb olunmuşdur ki, bu da kontrastiv dilçilik üçün ciddi perspektivlər açır və amerikan variantının fonetik və fonoloji cəhətdən Britaniya ingiliscəsindən uzaqlaşma dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Tədqiqatdan alınan nəticələr barədə kafedra iclaslarında, Beynəlxalq və Respublika elmi konfranslarında məruzələr edilib, habelə müxtəlif jurnallarda 11 məqalə çap olunub.

Tədqiqatın strukturu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqatın *giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı, obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, məqsəd və vəzifələri, dil materialının seçilməsi və tədqiqatda istifadə olunan metodları şərh olunur.

“Müasir ingilis dilinin ümumi səciyyəsi və amerikan variantının yaranması tarixindən” adlı I fəsil müasir ingilis dilinin hazırkı vəziyyəti, statusu və işlənməsilə bağlı nəzəri ədəbiyyatın təhlilinə həsr edilmişdir.

D.Kristal ingilis dilinin dünyada ən geniş yayılmış dil olmasına baxmayaraq, danışanlarının sayına görə Çin dilindən sonra ikinci yerdə gəldiyini yazır.¹

Hazırda ingilis dilində 427 milyon insan danışır. Lakin əlavə edək ki, göstərilən bu rəqəm nisbidir, çünki burada bir sıra cəhətləri nəzərə alınmayıb. İngilis dilinin daşıyıcılarından danışdıqda üç cəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır: 1) ingilis dilini birinci dil kimi danışanların sayı; 2) ingilis dilini ikinci dil kimi danışanların sayı; 3) ingilis dilini xüsusi məqsədlər üçün öyrənənlərin sayı. Yalnız birinci halda D.Kristalın gətirdiyi rəqəmlə razılaşmaq olar.

1945-cı ildə BMT-nin təsisi, həmin il yaranan Beynəlxalq Bank, bir il sonra təsis edilən UNESCO və UNİCEF və iki il sonra yaranan Beynəlxalq Sağlamlıq Təşkilatı, 1957-ci ildə əsası qoyulan Atom Enerjisi Agentliyi beynəlxalq səviyyədə vahid dilin ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış etməsi zəruriliyini ortalığa qoydu. Təbii ki, bütün bu müzakirələrdə müxtəlif ölkə və xalqların təmsilçilərinin bir-birini başa düşüb anlaması tələb olunurdu. Bunu ya tərcümə yolu ilə həyata keçirtmək olardı, ya da hər hansı bir dilin həmin vəzifəni öz üzərinə götürməsilə reallaşdırmaq olardı. Bütün bunlar ingilis dilinin vahid ünsiyyət dili kimi formalaşmasına və işlənməsinə açılan pəncərə idi. Bundan sonra bütün akademik qurumlar tədricən ingilis dilinin beynəlxalq dil kimi formalaşmasına və yayılmasına təkan verdi.

¹ Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press, 2000, s. 289.

Bu isə qloballaşan dünyada yaranan qlobal dilin hegomonluğu, digər dillərin isə tənəzzülü deməkdir. Lakin o da faktdır ki, dünyanın indiki inkişaf tempində heç bir qüvvə qloballaşmanın və onun təbii nəticəsi olan qlobal dilin meydana gəlməsinin qarşısını ala bilməz. Bunu yalnız bəşər sivilizasiyasının məhvi, deyək ki, elektirik dağıntıları və ya təbii fəlakətlər edə bilərlər. Bu da hələlik proqnozlaşdırılan bir hadisə deyil.

Bu gün ingilis dilinin qloballaşmasının qarşısını almaq mümkünsüzdür. Ən maraqlısı ingilis dilinin bu səviyyəyə yetişməyini əvvəlcədən duyanların olmasıdır. Hələ D.Hyum 1767-ci ildə fransız dilinin beynəlxalq diplomatiya dili kimi tanındığını, eləcə də gələcəkdə ingilis dilinin dünyada tanınması üçün Amerikanın açar olacağını yazırdı. Qoy fransız dili dillərin fəvqündə dursun, ancaq Amerikada sabitlik və davamlılıq ingilis dilinin yayılmasına və yüksəlməsinə səbəb olacaqdır.¹

J.Adams da 1780-cı ildə ingilis dilinin nüfuz qazanacağını yazırdı. Müəllif səbəb kimi Amerika əhalisi artdığını və onların ingilis dili vasitəsilə ünsiyyətə girdiklərini² göstərirdi. Deməli, ingilis dilinin qlobal dilə çevriləcəyini bəzi dilçilər artıq o zamanlar görürdülər.

Amerikada milyonlarla adam müxtəlif səviyyələrdə ingilis dilindən ana dili kimi istifadə edir. Bu da heç zaman olmadığı kimi bu dilin qarşısında geniş perspektivlər açır. 1850-ci ildə dünyada 60 milyon insan ana dili kimi ingiliscə danışdı. 1873-cü il 13 sentyabr sayında “The Phonetic Journal”nda İ.Pitnam ingilis dilində danışanların sayının 80 milyon olduğunu göstərir və 2000-ci ildə dünyanın ən çox yayılmış dillərində danışacaq insanların sayını da proqnozlaşdırmağa cəhd etmişdi:

- 1) İtalyan dili – 53,370,000 nəfər
- 2) Fransız dili – 72,571,000 nəfər
- 3) Rus dili – 130,479,000 nəfər
- 4) Alman dili – 157,480,000 nəfər
- 5) İspan dili – 505,286,000 nəfər
- 6) Avropada cəmi – 178,846,153 nəfər

ABŞ və Avropadan kənarında Britaniya müstəmləkələri ilə birlikdə 1,658,440,000 nəfər. Cəmi: 1,837,286,53 nəfər³

U.Uayt 1872-cı ildə həftəlik “The Schoolmaster” jurnalında uzaqgörənliklə qeyd edirdi ki, ingilis dili gələcəyin dilidir. Həmin ildə o, qeyd edirdi ki, Kəlküttədən Bombeyə, Bombeydən Mədrəsəyə gedərkən hər yerdə,

¹ Crystal D.English as a Global Language. Cambridge University Press, 2002, s. 66.

² Yenə orada.

³ Yenə orada, s. 88

yolda, teleqrafda Hindistanda ingilis dililə bağlı irəliləyişi hiss etmək olurdu. İ.Pitnam da eynilə həmin sözləri demişdi. İngilis dililə bağlı başqa fikir söyləyənlərə rast gəlmədiyini D.Kristal xüsusi vurğulayır.¹

II fəsildə ingilis dilinin saitlər və samitlər yarım sistemi, heca, intona-siya, vurğu və s. məsələlər öyrənilir. Müasir ingilis dilindən danışanda onu cənubi ingilis standart dili (South English Standard - SES) və ya ədəbi tələffüz (Received Pronunciation - RP) adlandırırlar. D.Aberkrombi RP anlayışını belə izah edir: “...standart ingilis dili deyəndə o, təkcə İngiltərədə deyil, bütün dünyada işləənən rəsmi ingilis dilini başa düşür. İngiltərədə RP-ni reallaşdıran çoxlu sayda tələffüz tipləri möcuddur”.²

RP ingilisdilli cəmiyyətdə orta və yuxarı təbəqənin işlətdiyi tələffüzdür və təhsil sahəsində geniş tətbiq olunması barədə fikir yürüdülmür. Hazırda ingilis dilində norma səviyyəsində 20 sait fonem fərqləndirilir.

Cədvəl 2.7

İngilis dilində sait fonemlərin inventarı

<i>sait-lər</i>	<i>qapalı heca</i>	<i>açıq heca</i>	<i>sait-lər</i>	<i>qapalı heca</i>	<i>açıq heca</i>
/i/	beat, seem	bee, tea	/ɔ/	bought, caught	shaw, paw
/ɪ/	bit, pil	yoxdur	/ɑ/	cot, /don/	yoxdur
/e/	bait, pale	bay, tay	/aɪ/	bite, pile	shy, buy
/ɛ/	bet, den	yoxdur	/aʊ /	bout, down	cow, now
/ɑ/	bart, darn	shah, bra	/ɔɪ/	noise, voice	coy, boy
/a/	bat, dan	yoxdur	/iə/	beard, fierce	beer, idea
/u/	boot, pool	shoe, coo	/ɛə/	laird, scarce	bear, fare
/ʊ/	put, pull	yoxdur	/ʊə/	gourd	pure, tour
/o/	boat, poll	show, know	/ɜ/	bird, heard	burr, fur
/ʌ/	butt, some	yoxdur	/ə/	bottom	butter

P.Leydfoged ingilis dilində saitləri aşağıdakı kimi göstərir və sözlərdə işlənmələrinə dair nümunələr verir³:

¹ Crystal D.English as a Global Language. Cambridge University Press, 2002, s. 68.

² D.Aberkrombi. Elements of General Phonetics. Oxford University Press, 1967, s. 118.

³ Ladefoged P. A Course in Phonetics.2.ED. Yarcourt Brace Jovanovich, Publishers. Inc. 1982, s. 62.

<i>saitlər</i>	<i>sözlər</i>	<i>saitlər</i>	<i>sözlər</i>
/i/	beat	/oo/	boat
/ɪ/	bit	/ʊ/	put
/ei/	bait	/ u:/	boot
/ɛ/	bet	/ʌ/	Butt
/æ	bat	/ai/	Bite
/a: /	father	/aʊ/	Bout
/ ʌ/	brother	/ ɔ:/	Boy
/ɔ:/	bought	/ ɜ:/	Bird

P.Leydfoged “bait” və “boat” sözlərində /ei/ və / oo / yazmaqla onların diftonq olmasını nəzərə çarpdırır. O, “butt” sözündə /ʌ/ işlətməklə amerikan variantının Britaniya variantından fərqli göstərmək istəyib. Axırcıncı işarə [r] çalarını göstərmək üçün seçilib.¹

Müəllif samitləri “stop consonants” adı altında təhlil edir və verdiyi nümunələrdə: “pie, tie, kue” /pay/, /tay/, /kay/ samitin nəfəsli tələffüzünü nəzərə çarpdırır və onu fonetik transkripsiyada kiçik /h/ ilə yuxarıdan samitin üstündə göstərməyi lazım bilir: /p^hay/, t^hay/, /k^hai/.²

L.Blumfild Amerika ingilis dilinin mərkəzi-qərbi tipində 9 saitin olduğunu göstərir.³

İki-dörd sistemi adlandıran 8 sait tələffüz məxrəcinə görə cütlərə bölünür: hər bir cüt dilin orta hissəsinin damağın ən yüksək nöqtəsinə doğru qalxması ilə yaranan ön saitlər və dilin kürəyinin dilçəyə doğru qalxması ilə yaranan arxa sıra saitləri. Bu 4 cüt saitlər dilin damağa yaxınlaşma dərəcəsinə görə fərqlənir. Buna görə də dörd yuxarı yüksəliş dərəcəsi vardır: yüksək, yüksək orta, aşağı orta və aşağı yüksəliş dərəcələri:

Cədvəl 2.11

	<i>ön</i>	<i>arxa</i>
yüksək	i	u
yüksək orta	e	o
aşağı orta	ɛ	ɔ
aşağı	a	ɑ

¹ Ladefoged P. A Course in Phonetics. 2 ED. Yarcourt Brace Jovanovich Publishers, 1982, s. 47-67.

² Ladefoged P. A Course in Phonetics. 2 ED. Yarcourt Brace Jovanovich Publishers, 1982, s. 47-48.

³ Блумфильд Л. Язык. М.: Прогресс, 1968, с. 78.

L.Blumfeld Amerika ingilis dilinin bəzi mərkəzi-qərbi tiplərində /a/ və /ɑ/ arasında fərqlərin olmadığını yazır: “Bu dildə danışanların danışdığındakı aşağı dərəcəli sait “alms” və “odd” sözlərində /a/ kimi səslənir: onların fonem sistemində mövqeyi ya ön, ya da arxa sıra saitlərə aiddir”.¹

Cədvəl 2.12

	<i>ön</i>	<i>aralıq saiti</i>	<i>Arxa</i>
yüksək	i		U
yüksək orta	e		O
aşağı orta	ɛ		ɔ
aşağı		a	

H.J.Gigerix istənilən dildə səslərin sayının sonsuz olduğunu göstərir. Məsələn, “later”, “land”, “lost”, “living” və s. İlk iki sözdə dilyanı /l/ samiti qalın, üçüncüdə dodaqlanan, dördüncüdə isə yumşaqdır. Onlar mövqe və birləşmə baxımından qruplaşaraq variantlar kimi çıxış edirlər. Üçüncü abstraktlaşma mərhələsində variantlar birləşərək fonemləri yaradırlar. H.J.Gigerix fon-allofon-fonem münasibətləri barədə yazır: “...*təmsil etmənin abstrakt səviyyəsindəki vahidləri fonemlər, konkret fonetik səviyyədə onları danışmaq səsləri (fonlar) adlandırırırlar*”.²

Leninqrad fonoloji məktəbinə görə, fonemin fonematikliyinə təyin edilməsi linqvistik meyarlara söykənməlidir.³ Morfoloji sərhəd prinsipinə əsaslanaraq ingilis dilində samitlərinin üzvlənməsini belə vermək olar: ingilis dilində /s/ və /z/ samitləri bəzi isimlərin cəm formasını düzəldir, məsələn, “cat” /kæt/ (pişik) - “cats” /kæts/ (pişiklər), “bag” /bæg/ (çanta) - “bags” /bægz/ (çantalar) və s. Deməli, /t+s/ və /g+z/ ardıcılığı bir fonemin ayrılmaz elementləri kimi götürülə bilməz. Onlar iki müxtəlif dil vahidinin ardıcılığıdır, çünki onların arasından morfoloji sərhəd keçir. “speak” /spi:k/ (danışmaq) - “spoken” /spouk/ (danışdı) formalarında /s/ /p/-dan ayrılır, çünki “map” /mæp/ (çanta) - “maps” /mæps/ (çantalar) formalarında /ps/ ardıcılığı bir fonemin ayrılmaz substansiyası ola bilməz. Bunu onların arasında keçən morfoloji sərhəd sübut edir. /p/ /s/-dan ayrılırsa, deməli, bu əməliyyatı əks istiqamətdə də həyata keçirə bilərik. Morfoloji sərhəd və

¹ Yenə orada, s. 80.

² Giegeric H.J. English Phonology. An Introduction. Cambridge University Press, 2003, s. 31.

³ Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I. Bakı: Təhsil, 2005; Veysəlova V. Uşaq dilinin formalaşması və inkişafı: Filol.fəl.dok.avtoref. Bakı, 2001, 24 s.

qalıqlı bölüm prinsipinə əsaslanaraq¹ ingilis dilində samitləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

/p/ # /b/; /f/ # /n/; /m/ : /w/
/t/ # /d/; /s/ # /z/; /θ/ # /θ/; /n/ # /l/ # /r/
/ʃ/ # /ʒ/; /tʃ/ # /dʒ/
/j/
/k/ # /g/; /n/ # /ŋ/

Beləliklə, ingilis dilində samit fonemlərin sayı 24-ə bərabərdir, onlardan 22-si saf samitdir, ikisi isə affrikatdır.

İngilis mənbələrindən fərqli olaraq, samitlərin artikulyator və akustik təsnifdə biz fəal üzvə söykənirik. Samitlərin təsnifatında alveolar, postalveolar, dental, palatal, quttural və s. kimi passiv üzvlərin iştirakını nəzərə almamışıq. Bölgümüzdə kipləşən-partlayışlı və novlu kimi əlamətlər də nəzərə alınmışdır. Bəzən samitin kipləşən: /p/, /b/, /t/, /d/, /k/ /g/ olduğunu xüsusi vurğulanır, ancaq onların partlayışla yarandığının fərqinə varmırlar. Bu cür yanaşma yanlışdır, çünki ingilis dilində samitlər eksplozivdir, yəni səsin eşidilməsi üçün kipləşmədən sonra partlayış olmalıdır. Yuxarıdakı bölgüdə səs tellərinin iştirakına görə əlamət nəzərə alınmamışdır. İngilis dilində /m/, /n/, /r/, /l/, /ŋ/, /j/samitlərinin qarşılığı yoxdur. /h/ samitinin cingiltili qarşılığı yoxdur, qalan 16 samit cingiltiliyə və karlığa görə binar qarşılaşmada tən yarı bölünürlər:

-karlar: /p/, /t/, /k/, /f/, /s/, /ʃ/, /tʃ/
-cingiltilər: /b/, /d/, /g/, /j/, /z/, /v/, /ʒ/, /dʒ/

İngilis dilinin samitlər sistemindən danışarkən xirtəkdə partlayışdan (qlottal stop) yan keçmək olmaz. Xirtəkdə partlayışla yaranan samiti transkripsiyada adətən /_?_/ işarəsilə verirlər. Artikulyator baxımdan bu, ingilis dilində kipləşmiş səs tellərinin ciyərdən gələn hava axınının güclü təsiri nəticəsində partlamasından alınan səsdır. Bu, adətən saitlərarası mövqedə daha yaxşı eşidilir. Məsələn, /a?a/ və ya /i?i/. İngilislər aşağıdakı sözlərdə saitlər arasında qlottal stop tələffüz edirlər. “butter” /bʌ?ə/, “kitchen” /ki?n/, “fatter” /fæ?ə/ və s.

Qlottal stop dildə emosional və gərgin vəziyyəti bildirməyə xidmət edir və ekspressiv danışmada daha çox işlənir. Buna görə də onu müstəqil fonem kimi götürmək olmaz. İngilis dilində hər bir kipləşən-partlayışlı səsin novlu qarşılığı var. Aşağıdakı cərgələr bunu bir daha aydın göstərir:

-kipləşən-partlayışlı: /p, b, t, d, k, g/
-novlular: /f, v, z, s, θ, ð, ʃ, ʒ/.

¹ Yenə orada.

İngilis dilində artikulyator baxımdan iki elementin birgə fəaliyyəti kimi götürülən /tʃ/ və /dʒ/ affrikatların ortasından morfoloji sərhəd keçmir. Lakin “kæts” sözündəki /ts/ affrikata bənzəsə də, /t/ və /s/ bir-birindən morfoloji sərhədin köməyiylə ayrılır. /s/ III şəxsin göstəricisi kimi söz kökünün ayrılmaz hissəsi olan /t/-dan ayrılır. İngilis dili samitləri arasında bir qrup samit var ki, onlar burun boşluğunda formalaşdıqları üçün onları nazal səslər adlandırırlar.

P.Leydfoged /r/, /l/, /ŋ/ samitləri söz sonunda heca yarada bildiklərini yazır. Məsələn, “sadden”, “table” sözlərində həmin samitlər heca yaradırlar. Hətta /Jack and Kate/ və “not until” söyləmlərində /n, ŋ/ samitlərinin hecayaratma funksiyasını transkripsiyada belə verir: /dʒækŋ ‘keit/ və /nɑtŋ’tll/. İngilis dilində /w/, /r/, /j/, /l/ samitləri süzülənlər kimi birləşdirilir. P.Leydfogedə görə, Britaniya ingiliscəsi saitdən əvvəl və sonra gələn /l/-ni fərqləndirir. Müq. et: “leaf” /li:f/, ancaq “feel” /fi:l/.¹

Amerikanlar dilin ucunu /li:f/-də dil yuvaqlarına toxundurur, dilin yanları alt dişlərin kənarlarına dəyir, ancaq bu qüvvətli olmur. Dilin ucu sərt damağa doğru qalxır. /fi:l/ sözündə isə hər iki variantda dilin arxa hissəsi yumşaq damağa doğru qalxır. İngilis variantında velarlaşıma daha qüvvətlidir. Bunu göstərmək üçün samitin ortasından kiçik bir işarə qoyulur.²

Nəhayət, ingilis dilində iki samit də fərqləndirilir ki, onlardan /h/ udlaq novlu, /w/ isə süzülən, dodaq samitidir.

Amerikan variantının supersegment vahidlərin işlənməsinə də diqqət yetirməlidir. İstənilən səs əvəzlənməsində bəzi səslər qulağa digərlərinə nisbətən daha zərblə toxunur: saitlərin və saitəbənzər səslərin keçid təsirində sonorluğun rəngarəngliyi böyük rol oynayır. Belə ki, vurğu bərabər olduqda, /a/ kimi aşağı səviyyəli sait yüksək səviyyəli hesab edilən /i:/ saitinə nisbətən daha sonordur: hər bir sait, hər bir samitə nisbətən daha sonordur: burun titrəyişi və ya lateral (dilyanı) stopdan və ya spirantdan daha çox sonordur; spirant stopdan, cingiltili samit isə kar samitdən daha çox sonor olur. Hər bir fonem əvəzləmələrində sonorluğun yüksəlişi və enişi baş verir. /tatatata/ kimi silsilə fonemlər /a/-lar /t/ səslərinə nisbətən daha çox sonordur. Aşağıda sonorluğun dörd dərəcəsi rəqəmlərlə göstərilmişdir:

¹Ladefoged P. A Course in Phonetics. 2 ED. Yarcourt Brace Jovanovich, Publishers, 1982, s. 61-62.

²Yenə orada, s. 61-62.

Jack	caught	a	red	bird.
dʒæk	kɔ:t	e	red	brd
314	414	1	213	323

Dildə bəzi fonemlərdən yalnız hecayaratmayan səslər kimi istifadə olunur, məsələn, ingilis dilində /p/, /t/, /k/ samitləri. Digər fonemlərin az bir qismindən, məsələn, ingilis dilindəki /e, o, a/ fonemlərindən sözlərdə hecayaradan kimi istifadə olunur. Əksər dillərdə “sonantların” üçüncü bir qrupu, aralıq qrupu vardır ki, həmin qrupa daxil olan səslər həm hecayaradan, həm də hecayaratmayan mövqedə işlənir. Məsələn, Amerikanın mərkəzi-qərbi dialektində “bird” / bɜ:d / sözündəki /r/ hecayaradandır, lakin “red” sözündəki /r/ isə qeyri-hecayaradandır.¹

Bəzi hallarda, sonantın hecayaradan olub-olması müəyyənləşdirilir və fonemlilik fərqi ibarət olur. Belə ki, /r/ “string” /ˈstriŋ/ sözündəki hecayaradan, lakin “string” /ˈstriŋ/ sözündə heca yaratmır; “pattern” /ˈpɛtrn/ sözünün ikinci hecasındakı /r/ səsi hecayaradan, oradakı /n/ səsi isə hecayaradan deyildir, lakin “patron” /ˈpɛtr(ə)n/ sözündəki /r/ hecayaradan olmadığı halda, həmin sözdəki /n/ hecayaradandır. Belə hallarda iki fonem üçün ayrıca simvollara ehtiyac duyuruq. Təəssüf ki, transkripsiya işarələrində nə eyni formalı, nə də davamlı bir simvol vardır. Bir neçə halda müxtəlif simvollar istifadə edirik: /ɹ, u, y/ simvollarından hecayaratma dəyərləri üçün, /j, w, ɣ/ isə heca yaratmayan samitlər üçün istifadə edilir. Digər üsul /i, u, y, e, o, ə/ kimi simvolların üzərində qeyri-hecayaratma funksiyasını bildirmək üçün kiçik əyri xətt qoyulmasından ibarətdir. Digər tərəfdən, /r, l, m, n/ simvollarının hecayaratma funksiyalarını bildirmək üçün onların altında ya nöqtə qoyulur, ya dairə, ya da şaquli xətt çəkilir. Əksər Amerika tipli tələffüzlərdə /r/ fonemindən qabaq olan mövqedə onlar tək uzun və nisbətən gərgin sait əlavə edirlər:

gear / gɪə /	sure / ʃʊə /
air / eə /	oar / ɔ: /
fire / faɪə /	hour / auə /

Söz və cümlə vurğusu Britaniya variantına nisbətən Amerika variantında zəif, intonasiya isə rəvandır. Amerikan danışığı monoton, tempi zəifdir. Çoxlarının danışığında yumşaq damaq pərdəsi aşağı düşdüyündən səslər regiondan regiona, fərddən fərdə hiss olunacaq dərəcədə “burunlaşma”ya məruz qalır.

¹ Блумфильд Л. Язык. М.: Прогресс, 1968, с. 122.

“İngilis dilinin Amerikan variantının eksperimental-fonetik təhlili” adlı III fəsil nəticələrinin şərhindən ibarətdir. İşdə ingilis dilindən seçilmiş 200-dən artıq söz eksperimentə cəlb edilmişdir. Dil materialı tədqiqat işində istinad olunan nəzəri müddəalara əsasında seçilmiş və ingilis dilinin daşıyıcılarının (ABŞ və İngiltərə) ifasında yazılmışdır.

Diktorlar - ingilis, orta yaşlı, kişi, ali təhsilli, (Amerika və İngiltərə vətəndaşları), tələffüzləri ingilis dilinin ədəbi tələffüz variantına uyğundur.

Dil materialın tədqiqində “Praat” kompüter proqramından istifadə edilmişdir. Akustik göstəricilərin linqvistik şərhə F.Y.Veysəllinin hazırladığı metodika əsasında aparılmışdır. Fonetik ədəbiyyatda dil səslərinin akustik parametrləri arasında əsas ton tezliyi əsas parametr kimi dəyərləndirilir. “Melodika yalnız danışığın üzvlənməsinə deyil, həm də onun ayrı-aryı hissələrinin əlaqələndirilməsinə xidmət edir. ...danışqı aktında səs tonunun qalxıb-enməsi onun melodiyasını təşkil edir”.¹

Ossilloqrafik təhlil olunan /'æbstrækt/ sözü I diktorun (Amerikan vətəndaşı) ifasında /r/ səsi 275 hs, II diktorun (İngiltərə vətəndaşı) ifasında 156 hs tezliyində tələffüz edilmişdir. Amerikan vətəndaşının tələffüzündən alınmış ossilloqramda /r/ səsinin daha aydın nəzərə dəyir (bax: ossilloqramlar 1, 2).

I diktor

'æ b s t r æ k t

II diktor

'æ b s t r æ k t

Ossilloqramlar 1,2

/'kærıktərəızıŋ / sözündəki /r/ səsinə əsas ton tezliyi I diktorun ifasında 198 hs, II diktorun ifasında isə 143 hs kəmiyyətində qeydə alınmışdır (bax: ossilloqramlar 3, 4). Sözdə amerikan diktoru /r/ səsinə daha yüksək tezlikdə tələffüz etmişdir.

I diktor

/'kæ r ı k t ə r ız ı ŋ /

II diktor

/'kæ r ı k t ə r ız ı ŋ /

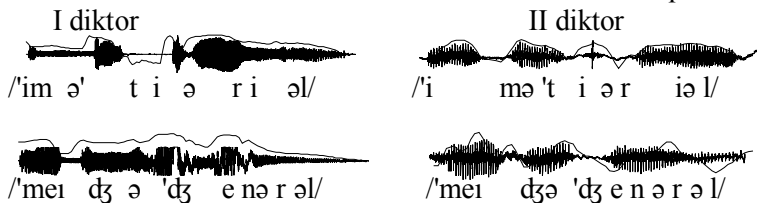
Ossilloqramlar 3, 4

/'taɪp 'raıtə/ sözündə /aı/ diftonqlarında əsas ton tezliyi I diktorunda 280-203, II diktorunda 240-185 hs-dir. Həmin sözdə /r/ samitində ton tezliyi 165-158 hs, /ə/ saitində isə 138-127 hs-dir. /'ımə'tiəriəl/ sözündə /ıə/, /r/ və /ə/ səslərində əsas ton tezliyi diktorların ifasında aşağıdakı göstəricilərdə

¹ Yadigar (Veysəlli) F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993, s. 177.

qeydə alınmışdır: I diktor 151-120-98 hs, II diktor da isə 165-132-102 hs-dir. /'meidzə 'dʒenərəl/ /eɪ/, /ə/ və /r/ səslərində ton tezliyi diktorların ifasında aşağıdakı göstəricilərdə qeydə alınmışdır: I diktor 190-124-110-96 hs, II diktor da 198-130-105-90 hs (bax. ossilloqramlar 5, 6, 7, 8).

Ossilloqramlar 5, 6, 7, 8

/'ʌndə prə'dʌkʃən/ sözündə /ʌ/ və /ə/ saitlərini I diktor 178-150 hs, II diktor 163-147 hs tezliyində tələffüz etmişlər (bax. ossilloqramlar 9, 10).

Ossilloqramlar 9, 10

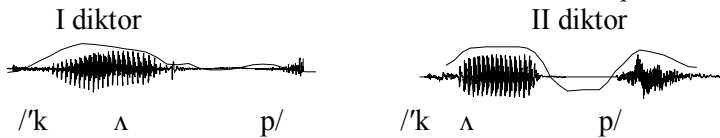
/'eə'krə'ftsmən/ sözündə əsas ton tezliyi /eə/ diftonqu və /ə/ monoftonqunda I diktorun ifasında 196-182-140 hs, II diktorun ifasında isə tezlik göstəriciləri 190-175-132 hs kəmiyyətindədir (bax. ossilloqramlar 11, 12).

Ossilloqramlar 11, 12

/'kʌp/, /kukə/ sözlərində /ʌ/, /ə/ saitlərini diktorlar aşağıdakı melodiklikdə səsləndirmişlər: I diktor 198-212 hs, II diktor 226-213 hs (bax. Ossilloqramlar 17, 18). /'kʌpə/ sözündə əsas ton tezliyi I diktorun tələffüzündə 192-210 hs, II diktor da isə 186-192 hs-dir (bax. ossilloqramlar 19, 20).

Ossilloqramlar 17, 18

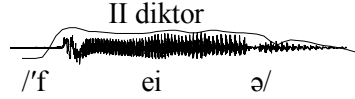
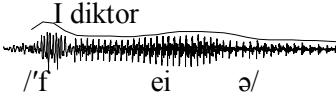

Ossilloqramlar 19, 20

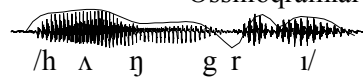
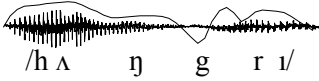

//feiə/, //feiəri/ (bax. ossilloqramlar 25, 26) sözlərindəki /ei/ diftonqlarının əsas ton tezliyi I diktorda 225-234 hs, II diktorda isə 216-198 hs-dir. Sözlərdəki /ə/ saitinin əsas ton tezliyi I diktorda 195 hs, II diktorda isə 186 hs-dir. /hʌŋrɪ/ (bax. ossilloqramlar 27, 28) sözündə saitlərin mütləq tezlik qiymətləri I dikturun tələffüzündə 192-183 hs, II diktorda 210-192 hs-dir.

Ossilloqramlar 25, 26

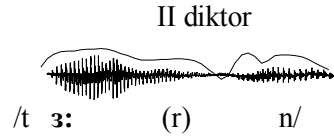
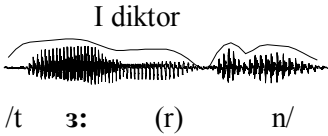

Ossilloqramlar 27, 28

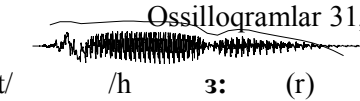
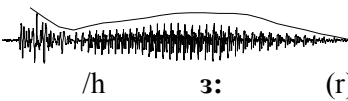

Ossilloqrafik təhlil olunan /turn/, /hurt/ və /shirt/ sözlərində əsas ton tezliyi I diktorda 233-214-210 hs, II diktorda isə 212-196-191 hs-dir (bax. ossilloqramlar 29, 30, 31, 32, 33, 34).

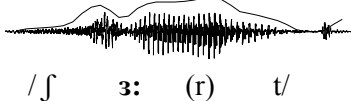
Ossilloqramlar 29, 30

Ossilloqramlar 31, 22

Ossilloqramlar 33, 34

L.R.Zinderə görə danışq səsinin intensivliyi "...onun akustik keyfiyyətindən (qapalı sait aşıq saitlə müqayisədə daha zəif intensivdir. /a/ fonemi eyni fonetik mövqedə /i/ fonemindən daha intensivdir) ...müxtəlif şəraitlərdən, saitın vurğuya münasibətdə yerindən, samitlərlə qonşuluğundan və s. asılıdır.¹ F.Y.Veysəliyə görə, dil səslərinin intensivliyi amplitudların genişlənməsindən birbaşa asılıdır: "Rəqsin amplitudları böyüdükcə səsin intensivliyi də artır"².

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Высшая школа, 1979, с. 182.

² Yadigar (Veysəli) F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993, s. 182.

/æbstrækt/ sözü I diktorun ifasında /r/ səsi 84 db, II diktorun ifasında 72 db-ə bərabərdir (bax: ossilloqramlar 1, 2). Təhlil olunan “characterizing” /kæriktərəizi η / sözündə /r/ səsinin intensivliyi I diktor tələffüzündə 80 db, II diktorun tələffüzündə isə 71 db-ə bərabərdir (bax: ossilloqramlar 3, 4).

“typewriter” /taip 'raitə/ sözündə /a/ diftonqlarında intensivlik göstəriciləri I diktorun tələffüzündə 88-74 db, II diktorda 85-73 db-dir. Həmin sözdəki /r/ samitində intensivlik göstəricisi diktorlar üzrə 76-73 db nisbətində, /ə/ saitində isə 70-68 db-dir.

/imə'tiəriəl/ sözündə /iə/, /r/ və /ə/ səslərində intensivlik diktorların ifasında aşağıdakı göstəricilərdə qeydə alınmışdır: I diktor 82-73-70 db, II diktorda isə 80-69-72 db-dir. /meidzə 'dzenərə/ /ei/, /ə/ və /r/ səslərində mütləq intensivlik qiymətləri diktorlarda aşağıdakı göstəricilərdə qeydə alınmışdır: I diktor 81-84-78-71 db, II diktorda 80-78-81-64 db (bax. ossilloqramlar 5, 6, 7, 8).

/ʌndə prə'dakʃən/ sözündə /ʌ/ və /ə/ saitlərini I diktor 86-80 db, 76 db, II diktor isə 82-78 db, 71 db mütləq intensivliyində tələffüz etmişlər (bax. ossilloqramlar 9, 10). /eə'krə'ftsmən/ sözündə mütləq intensivlik göstəriciləri /eə/ diftonqu və /ə/ monofonqunda I diktorun ifasında 87-85-77 db, II diktorda isə 86-80-73 db-ə bərabərdir (bax. ossilloqramlar 11, 12). [impʌls] /ʌ/ saitinin intensivlik qiyməti I diktorda 91 db, II diktorda isə 87 db-dir. /'kʌp/, /kukə/, /'kʌpə/ sözlərində /ʌ/, /ə/ saitlərinə diktorlar aşağıdakı mütləq intensivliklərdə tələffüz etmişlər: I diktor 86-89 db, 81-78 db, II diktor 82-89 db, 79-83 db.

/fəiə/, /fəiəri/ diftonqlarının mütləq intensivlik göstəriciləri I diktorun ifasında 80-78 db, II diktorun tələffüzündə isə 79-75 db-dir. Həmin sözlərdəki /ə/ saitini diktorlar müvafiq olaraq 78-74 db intensivliyində səsləndirmişlər. İngilis dilindəki /hʌŋgrı/ sözündə saitlərin mütləq intensivlikləri I diktorun ifasında 86-74 db, II diktorda 84-71 db-dir.

Təhlil olunan /turn/, /hurt/ və /shirt/ sözlərində mütləq intensivlik qiymətləri I diktorda 83-81-79 db, II diktorda isə 81-78-74 db-dir (bax. ossilloqramlar 29, 30, 31, 32, 33, 34).

L.R.Zinder yazır: “Səsin uzunluğu bir qayda olaraq fonetik şəraitdən, daha dəqiqi, fonetik mövqedən birbaşa asılıdır. Səsin uzunluğu sözdəki açıq və qapalı hecalarda fərqli cür olur. Səsin uzunluğu əvvəlki və sonrakı samitlərin akustik keyfiyyətindən (kipləşən və ya novlu, kar və ya cingiltili və s.), saiddən sonra gələn samitlərin sayından, sözdəki vurğunun yerindən (vurgulu heca, vurgudan əvvəlki, sonrakı, ikinci və s. hecalar), həmçinin

sözdəki hecaların sayından asılı ola bilər. Nəhayət, saitın uzunluğu onun akustik keyfiyyətindən asılıdır”¹.

/'æbstrækt/ sözündəki /r/ səsinin mütləq tələffüz sürəti I diktorda 198 m/san, II diktorda isə 162 m/san-ə bərabərdir (bax: ossilloqramlar 1, 2). */'kæriktəraizın/* sözündə /r/ səsinin mütləq tələffüz tempi I diktör tələffüzündə 180 m/san, II diktörün tələffüzündə isə 134 m/san-ə bərabərdir (bax: ossilloqramlar 3, 4).

/'taip 'raitə/ sözündə /aɪ/ diftonqlarında mütləq zaman göstəriciləri I diktörün tələffüzündə 202-218 m/san, II diktorda 196-214 m/san -dir. Həmin sözdəki /r/ samitində mütləq zaman sərfi diktörün üzrə 175-152 m/san nisbətində, /ə/ saitində isə 160-152 m/san-dir. */'im'ətəriəl/* sözündə /iə/, /r/ və /ə/ səslərində mütləq uzunluq diktörün ifasında aşağıdakı göstəricilərdə qeydə alınmışdır: I diktör 186-175-168 m/san, II diktorda isə 180-170-163 m/san-dir. */'meɪdʒə 'dʒenərəl/* /eɪ/, /ə/ və /r/ səslərində mütləq zaman parametrlərinin qiymətləri diktörün ifasında aşağıdakı göstəricilərdə qeydə alınmışdır: I diktör 187-192-173-169 m/san, II diktorda 182-189-170-162 m/san (bax. ossilloqramlar 5, 6, 7, 8).

“underproduction” */'ʌndə prə'dʌkʃən/* sözündə /ʌ/ və /ə/ saiflərini I diktör 192-182 m/san, 172 m/san, II diktör isə 186-177 m/san, 175 m/san mütləq uzunluqda tələffüz etmişlər (bax. ossilloqramlar 9, 10).

/eə'krə'ftsmən/ sözündə mütləq zaman göstəriciləri /eə/ diftonqu və /ə/ monofonqunda I diktörün ifasında 189-182-167 m/san, II diktorda isə 186-178-169 m/san-ə bərabərdir. */'kʌp/*, */kukə/*, */'kʌpə/* sözlərində /ʌ/, /ə/ saiflərinə diktörün aşağıdakı zaman kəsikləri sərff etmişlər: I diktör 196-210 m/san, 203-186 m/san, II diktör 219-223 m/san, 176-185 m/san.

/'feɪə/, */'feɪəri/* diftonqlarına I diktör 280-265 m/san, II diktör isə 227-213 m/san-yə zaman sərff etmişlər. Həmin sözlərdəki /ə/ saifinə diktörün müvafiq olaraq 187-175 m/san zaman sərff etmişlər. İngilis dilindəki */hʌŋgrɪ/* və */cʌdn/* sözlərində saiflərin tələffüzünə sərff olunan uzunluq I diktorda 186-172 m/san, II diktorda 194-168 m/san.

Təhlil olunan */turn/*, */hurt/* və */shirt/* sözlərində mütləq uzunluq qiymətləri I diktorda 186- 192-180 m/san, II diktorda isə 181-175-170 m/san-dir (bax. ossilloqramlar 29, 30, 31, 32, 33, 34).

Beləliklə, bütün ekstralinqvistik və dildaxili amillərin təhlili göstərir ki, amerikan variantı vahid bir ünsiyyət vasitəsi kimi o qədər uzun tarixə malik olmasa da, onun standart Britaniya ingiliscəsindən ayrılaraq formalaşması prosesi çox ciddi şəkildə getməkdədir. İngilis dilinin müqayisə olunan

¹ Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Высшая школа, 1979, s. 187.

variantlarının fonetik sistemlərinin müqayisəsi hər iki variantda vokalizm eyni fonem tərkibinə malik olduğunu göstərir, lakin danışıqda onların işlənməsi müəyyən variativləşməyə məruz qalır. Müqayisə olunan variantların fərqləndirici əlaməti saitlərin tələffüzü, distribusiyası və saitlərin uzunluq və qısalığının fonoloji mahiyyətli olmamasıdır.

/i:/ fonemi ön sıra yuxarı yüksəliş saitidir. Bu fonemin hər iki variantda bütün mövqələrdə tələffüzü oxşardır. Yalnız söz sonunda diftonqlaşmaya meyil müşahidə olunur. Məs.: /see/ [si:], kar samitlərdən əvvəl nisbətən zəif ifadə olunur /seat/ [si:t]. Böyük Britaniya ingiliscəsindən fərqli olaraq, amerikan variantında bu fonem bütün sözlərdə sonuncu vurğusuz sait kimi işlədilir: /city/ [ˈsɪti], /coffee/ [ˈkɒfi].

Britaniya variantından fərqli olaraq, amerikan variantında /ɪ / fonemi daha uzun tələffüz edilir. Bu fonem amerikan variantında /a/ saitindən sonra samitlərin gəldiyi əksər sözlərdə tələffüz edilir. Halbuki Britaniya ingiliscəsində /a:/ fonemi işlədilir: /a:/ such as /ask/ [ˈɑ:sk], /dance/ [ˈdɑ:ns].

İngilis dilinin amerikan variantında “sait+r” tipli birləşmələrdə /æ / fonemi əvəzinə /ɛ/ fonemi işlədilir. Məs.: /carry/ [ˈkæri], /marry/ [ˈmæri], /parrot/ [ˈpærət] və s.

/e/ fonemi Britaniya variantında ön sıra saitidir. Amerikan variantında isə /e/ fonemi əvəzinə nisbətən açıq [ɛ] səsi işlədilir. Məs.: /best/ [best], /well/ [wɛl], /very/ [ˈvɛri]. Amerikan ingiliscəsində bu fonem diftonqlaşmaya meyillidir, məsələn, /get/ [gɛt].

/a/ amerikan variantında daha yuxarı yüksəlişlidir. Alternativ simvol kimi /æ/-dən istifadə etmək olar: “Sam” /sæm/ və “psalm” /sa:m/ və s.

/u/ saiti arxa sıra, qeyri-dodaq saitidir, bəzi hallarda isə /ʊ/ kimi reallaşır;

/ʊ/ saiti /u/-ya nisbətən mərkəzdə tələffüz olunur, daha qısadır, az yüksəlişlidir: “pool” /pu:l/və “pull” /pʊl/ və s.

/o/ orta arxa sıra saitidir. Amerikan variantında, xüsusilə /r/ samitindən əvvəl /oʊ/ diftonqoid kimi tələffüz olunur. Məs.: “sport” /spɔ:t/ və s. Britaniya ingiliscəsində “short-o words” adlandırılan /o/ fonemi, məsələn, /not/ [nɒt], /crop/ [krɒp], /log/ [lɒg], /long/ [lɒŋ] sözlərində geniş yayılmışdır, amerikan ingiliscəsində az işlədilir və müəyyən mövqələrdə /a/ və /o/fonemləri ilə əvəz olunur.

/au/ diftonqu amerikan variantında başlanğıc elementinin tələffüzünə görə fərqlənən lokal xüsusiyyətlərə malikdir. Əksər amerikalılar üçün [au] səciyyəvidir. /how/, /houses/, /loud/ tipli sözlərdə, yəni cingiltili samitlərdən əvvəl və ya söz sonunda Britaniya və amerikan variantlarında [hau], [haus], [laud] kimi tələffüz edilir.

Standart ingilis və amerikan ingiliscəsində [ai] diftonqu /wide/, /alive/, /tidy/, /knives/, /high/ tipli sözlərdə, yəni cingiltili samitlərdən və ya söz sonunda bu diftonq [ai] kimi tələffüz edilir, məs.: [waɪd], [ə'laɪv], [taɪdɪ], [naɪf], [haɪ]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın bəzi cənub bölgələrində kar samitlər qarşısında həmin diftonqun ilk elementi kimi incə növü [a], bəzi cənub ştatlarında isə [ai] tam monofonqlaşır.

[ei] diftonqunun amerikan variantı Britaniya ingiliscəsinin müvafiq variantından diftonqlaşma dərəcəsinə görə fərqlənir. Amerikan variantında tam monofonqlaşma müşahidə edilir, əsasən vurğusuz hecalarda, məs.: /vacation/ [ve'keɪʃn], /chaotic/ [ke'otɪk], habelə kar samitlərdən əvvəlki mövqedə, məsələn, /gate/ [get], /date/ [det]. Digər mövqələrdə heca əmələ gətirməyən [ei] aydın əşidirir, məs.: cingiltili samitlərdən əvvəl, /game/ [geɪm], /grade/ [greɪd] və söz sonluğunda, məs.: /holiday/ [ˈhɒlədeɪ], /birthday/ [bɜ:θdeɪ].

/oə/ diftonqu Britaniya ingiliscəsində bəzən [uə] variantı kimi tələffüz edilir, məsələn, /sure/ [ʃuə], /poor/ [puə], Amerikan variantında isə daha işləkdir və “yersiz” tələffüz tiplərində istifadə edilir. Məs.: /four/ [foə], /for/ [fɔ:] “üçün” /hoarse/ [hoəs] – “xırıltılı” və /horse/ [hɔ:s] “at”.

Əksər regional amerikan tələffüzünün aşkar xüsusiyyəti Britaniya ingiliscəsinə yad olan orta yüksəlişli uzun gərgin [ɜ:] saitinin əvəzinə “retrofleksiv sait” işlədilməsidir. Məs.: /bird/, /worm/, /first/ sözlərində orta sıra orta yüksəlişli sait mövqeyə uyğun olaraq [ɜ:] və ya [ə] kimi tələffüz edilir, lakin /r/-obrazlı çalarla tələffüz edilir. Məs.: (r-colouring). Məs.: amerikan variantında /bird/ [bɜ:rd], /worm/ [wɜ:rm], /first/ [fɜ:rst], /sister/ [ˈsɪstə(r)] /bird/ [bɜ(r)d], /sister/ [ˈsɪstə(r)]. Britaniya ingiliscəsində isə /bird/ [bɜ:d], /worm/ [wɜ:m], /first/ [fɜ:st], sister [ˈsɪstə] [ˈsɪstə]. Bundan başqa, amerikan variantında [ʌ] və ya [a:] yerinə [ɜ(r)] tələffüz edilir.

Britaniya variantı

/hurry/ [ˈhʌrɪ]

/courage/ [ˈkʌrɪdʒ]

/worry/ [ˈwʌrɪ]

Amerikan variantı

[ˈhɜ(r)ɪ]

[ˈkɜ(r)ɪdʒ]

[ˈwɜ(r)ɪ]

İngilis dilindəki [r] səsi söz sonunda saiddən sonra və samitlərdən əvvəl tələffüzündə dilin titrəməsi ilə müşayiət olunmur. Məhz /a/, /ɔ/, /i/ saitlərindən sonra, məs.: /characterising/ [ˈkærəktəraɪzɪŋ], /turn/ [tɜ:rn], /hurt/ [hɜ:rt], /shirt/ [ʃɜ:rt], /playwright/ [ˈpleɪraɪt] sözlərində [r] səsi saitlərlə birlikdə deyil, ondan sonra tələffüz edilir. [t], [d], [s] apikal samitlərindən əvvəl Amerikan variantında [r] frikativ (sürtünən) xarakter alır ki, bunula da Britaniya variantındakı ekvivalentinə yaxınlaşmış olur.

Britaniya ingiliscəsində /a/ saiti /ɔ/ saitinə qarşı qoyulur, amerikan variantında /a/ saiti, ümumiyyətlə, işlənmir. Britaniya variantında iki sait

fonemə amerikan variantında bir sait fonem uyğun gəlir. Hər iki variantda /a/ və /ɑ/ saitləri olsa da, bəzilərinin ingilis variantında birincini işlətmələrinə baxmayaraq, Amerikan variantında ikinci işlənir. Məs.: Amerikanın qərbində /cot/ [kɒt] və /caught/ [kɔ:t] sözləri omofon kimi səslənir, özü də gah /ɔ/, gah da /ɑ/ saitilə tələffüz olunur.

Müqayisə olunan variantların samitlər sistemində kəskin fərqlər müşahidə edilmir. Yalnız samit fonemlərin distribusiyasında fərqlər nəzərə dəyir.

/r/ fonemi amerikan variantında daha geniş yayılmışdır. /r/ foneminin sait fonemlərdən sonrakı mövqedə tələffüzü amerikan variantında “erli” (ingilis dilində “rhotic pronunciation”, “rhoticity” terminləri) tələffüz adlandırılır. Bu cür tələffüz xüsusiyyəti Britaniya ingiliscəsinə xas deyildir. İngilis dilinin amerikan variantının digər xüsusiyyəti /r/ foneminin “retrofleksiv [r]” növüdür.

Şimali amerikan regionu postvokal retrofleksiv səs [r] saxlamasıdır, məsələn, /farm/ [fɑ:rm], court [kɔ:rt] və söz sonunda /far/ [fɑ:r], /core/ [kɔ:r]. Bu allofon əvvəlki səslə birləşmədə reallaşır.

Britaniya variantı

/cart/ [kɑ:t]

/here/ [hɪə]

/poor/ [pʊə]

Amerikan variantı

[kɑ:rt]

[hɪr]

[pɔr]

/t/ foneminin amerikan variantında saitlərarası mövqedə cingiltili tələffüzü geniş yayılmışdır. Britaniya variantında isə bu dilönü kar samit bütün mövqələrdə eyni cür tələffüz edilir.

/h/ foneminin /w/ samiti ilə başlayan sözlərdə, məs.: /whether/ [ˈwheɪ(r)], /whine/ [ˈwaɪn], /whale/ [ˈweɪ] tələffüzü amerikan variantı üçün səciyyəvidir. Britaniya ingiliscəsində isə həmin fonem, ümumiyyətlə, tələffüz edilmir.

/l/ fonemi amerikan variantında yalnız qalın allofonla reallaşır, məs.: /dark/ [dɑ:rk]. Britaniya variantında isə /l/ foneminin intervokal mövqedə incə [l], söz sonunda isə qalın variantı [ɫ] reallaşır.

/j/ fonemi Britaniya variantında /tune/ [tju:n], /due/ [dju:], /dew/ [dju:], /few/ [fju:] tipli sözlərdə /u/ saitindən əvvəl [j] kimi tələffüz edildiyi halda, amerikan variantında isə düşür: /tune/ [tu:n], /due/ [du:], /dew/ [du:].

/s/ fonemi amerikan variantında /issue/ [ˈɪʃu:], /sensual/ [ˈsensʃuəl] tipli sözlərdə [s] səsi əvəzinə [ʃ] tələffüz edilir. Məs.: Britaniya ingiliscəsində [ˈɪʃju:], [ˈsensjuəl], amerikan ingiliscəsində [ˈɪʃu:], [ˈsensʃuəl].

/s/ fonemi /impresario/ sözündə [z] səsinə çevrilə bilər: Britaniya ingiliscəsində /impresario/ [ˌɪmpriˈsɑ:riəu], amerikan ingiliscəsində [ˌɪmprəˈzɑ:riou].

Dişarası cingiltili /w/ samiti hər iki variantda, demək olar ki, üst-üstə düşür. Lakin amerikan variantının cənub dialektində saitlərarası mövqedə karlaşması müşahidə edilir, məsələn, /without/ [wɪ'laʊt].

/f/ fonemi amerikan variantında /ʒ/ səsi ilə əvəzlənir, məsələn, /Asia/ Britaniya variantı ['eɪʃə], amerikan variantında ['eɪʒə]; /version/ Britaniya variantında ['vɜːʃn], amerikan variantında ['vɜː(r)ʒn].

İngilis dilinin amerikan və Britaniya variantlarının fonetik xüsusiyyətlərinin qısa icmalı göstərir ki, bəzi fərqlərə baxmayaraq, müqayisə olunan variantlarda fərqli xüsusiyyətlərin inventarı geniş deyildir və Amerikada ingilis dilinin standart səs sisteminin spesifikasiyasını yaradır.

Mövzu ilə bağlı aşağıdakı məqalələr çap edilmişdir:

1. İngilis dilinin Amerikan variantında saitlər sistemi haqqında bəzi qeydlər // Dil və ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2011, № 1, s. 162-167
2. İngilis dili saitlərinin təsnifi prinsipləri haqqında // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2011, № 2, s. 170-173
3. İngilis dilinin ümumi səciyyəsi // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2012, № 1, s. 172-177
4. Amerikada ingilis dilinin yaranması tarixindən // Dil və ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2012, № 1, s. 134-136
5. Современное состояние Американского варианта английского языка // Перспективы науки. Тамбов: ТМБ принт, 2012, № 10 (37), s. 64-67
6. İngilis dilinin Amerikan variantı haqqında bəzi qeydlər / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. V Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: ADU, 2012, s. 107-110
7. Dilöyrənmə tətbiqi dilçiliyin problemi kimi / Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı: AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, ADU, 2012, s. 290-293
8. İngilis dilinin Amerikan variantının hazırkı vəziyyəti // Azərbaycanda xarici dillər. Bakı: ADU, 2013, № 3 (23), s. 43-47
9. Dilin adı ilə uyğun gəlməyən ölkələrdə dil problemi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2013, № 4, s. 17-20
10. İngilis dilinin Amerikan variantının formalaşmasının dilxarici və dildaxili şərtləri // Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2013, № 9, s. 117-121
11. About the phonetic properties of American English. International Journal of English Linguistics // Canadian Center of Science and Education. Vol.4, No.5; 2014, s. 138-143.

ФОНЕТИЧЕСКАЯ И ФОНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
АМЕРИКАНСКОГО ВАРИАНТА СОВРЕМЕННОГО
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Во *введении* обосновывается актуальность диссертационного исследования, определяются предмет, объект, цель и задачи, методы исследования, научная новизна и значимость полученных результатов, формулируются основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава работы *“Общая характеристика современного английского языка и из истории возникновения американского варианта”* открывается экскурсом в историю вопроса, обзором современных теоретических взглядов виднейших специалистов в области исследуемой проблемы. Способность к постоянному изменению, или вариантность языка в историческом плане является следствием языковой эволюции, контактов языков и диалектов, взаимодействия многочисленных и разнохарактерных внутрисистемных факторов.

Вторая глава диссертации *“Анализ фонологической системы американского варианта английского языка”* посвящена вопросам подсистемы гласных и согласных фонем, слога, интонации и ударения американского варианта английского языка.

Третья глава работы *“Экспериментально-фонетический анализ американского варианта английского языка”* посвящена изучению фонетической и фонологической особенностей американского варианта английского языка. В данной главе в результате проведенного экспериментально-фонетического анализа получены акустические показатели сравниваемых вариантов английского языка. Анализ фонетических систем британского, американского вариантов английского языка показывает, что, несмотря на некоторые различия, инвентарные особенности обеих фонетических систем невелики и создают специфику стандартной звуковой системы английского языка в США и в Англии.

В *заключении* подводятся итоги и формулируются основные выводы исследования.

PHONETIC AND PHONOLOGICAL CHARACTERISTIC
OF AMERICAN VARIANT OF MODERN ENGLISH

Summary

Introduction substantiates choice and urgency of the theme, determines the aim and objectives, methods of investigation, comprises its scientific novelty, theoretical and practical significance, as well as, the hypothesis of the research and specifies the structure of the thesis.

The first chapter titled “*General characteristics of the modern English language and a brief outline of the history of American English origin*” represents excursus of the subject’s history, review of the outstanding specialists’ modern theoretical opinions in the field under investigation. Language capacity to constant change or variation is the result of language development, contact with other languages and dialects, interaction of numerous and diverse intersystem factors.

The second chapter entitled “*Analysis of American English phonological system*” is related to American English subsystem of vowels and consonants, phonemes, syllabus, intonations and stresses.

The third chapter called “*Experimental-phonetic analysis of American English*” explores phonetic and phonological peculiarities of American English. As a result of experimental-phonetic analysis acoustic parameters of the compared variants of English were obtained in this chapter. Comparative analysis of British and American English shows that in spite of some differences inventory peculiarities of both phonetic systems is small and create specific standard sound system of English as in the USA and in Britain.

The *conclusion* summarizes the basic results of the investigation.

Çapa imzalanıb: 12.11.2015.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ВУСАЛА АБУЛЬФАЗ ГЫЗЫ БАБАЕВА

ФОНЕТИЧЕСКАЯ И ФОНОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
АМЕРИКАНСКОГО ВАРИАНТА СОВРЕМЕННОГО
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

Баку – 2015